

378.1:93 (091) "1945/1991"

В. Петриків
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ЗМІСТУ ВИЩОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1945 – 1991 РР.)

У статті автор торкається проблеми періодизації історико-педагогічного процесу в Україні у ХХ ст. Проаналізовано напрацювання науковців щодо вивчення порушеної проблеми. Виявлено відсутність періодизації розвитку змісту вищої історичної освіти в науковій літературі. На основі системного підходу автор виділяє 4 періоди в розвитку змісту історичної освіти у ВНЗ України в 1945 – 1991 рр. Автор зазначає, що хоч кожен із періодів і мав певні особливості, в цілому зміст історичної освіти в Радянській Україні був заідеологізований і політизований.

Ключові слова: *періодизація, історична освіта, ВНЗ, зміст освіти, ідеологізація, навчальний процес.*

Постановка проблеми. Сьогодні Україна перебуває на шляху реформування вищої освіти. Для створення якісно нової системи історичної освіти необхідним є врахування попереднього досвіду, виділення позитивних та негативних рис у цій сфері. Розгляд питання розвитку змісту вищої історичної освіти в Україні у 1945–1991 рр. передбачає виділення певних періодів для кращого вивчення цього історико-педагогічного процесу. Проблема періодизації існування та розвитку будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів – одна з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання. Вона потребує досконалого вивчення об'єкту дослідження, суміжних з ним наук, розвиненого наукового світогляду дослідника [7, 36].

Аналіз актуальних досліджень. Значний внесок у розробку періодизації історико-педагогічних процесів зробили О. В. Сухомлинська, Н. М. Гупан, Л. О. Наточий, В. К. Майборода, Л. Д. Березівська, С. О. Нікітчина та ін. Однак, на сьогодні відсутня періодизація розвитку змісту вищої історичної освіти, що актуалізує дану проблему.

Метою нашої статті є обґрунтувати періодизацію розвитку змісту вищої історичної освіти в Україні у другій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Під «періодизацією історії» слід розуміти «раціональний спосіб впорядкування масиву емпіричної та теоретичної інформації за часовою протяжністю з метою поглиблення пізнання й розуміння змінних станів об'єктів навколишнього світу» [4, 152]. Як зазначає, академік О. В. Сухомлинська, «однією з найголовніших наукових проблем, особливо гуманітарної сфери є проблема періодизації будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів», і «від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладаємо в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля» [10, 47].

Історична освіта у вищих навчальних закладах України за весь свій радянський період розвитку перебувала під впливом партійно-державної ідеології, яка визначала її зміст та спрямованість. Тогочасні суспільно-політичні реалії прямо відбивалися на змісті історичної освіти. Тому, на нашу думку, доцільно розглянути й загальну періодизацію з історії України другої половини ХХ ст. Так, більшість сучасних істориків виділяють у післявоєнній історії України 4 етапи: I-й (1945 – середина 1950-х рр.) – повоєнна відбудова та розвиток України у пізносталінський період; II-й (1956–1964 рр.) – Україна в умовах десталінізації; III-й (1965–1985 рр.) – Україна в умовах системної кризи; IV-й (квітень 1985 р. – серпень 1991 р.) – Україна і процес перебудови в СРСР [2].

Як бачимо, ця періодизація тісно прив'язана до часу правління генсеків у Радянському Союзі. Безумовно, що зі зміною керівництва у СРСР змінювалися і певні ідеологічні постулати, що відображалось на коригуванні змісту історичної освіти у вищих навчальних закладах. Втім, часто цей процес був розтягнутий у часі, що не дозволяє застосувати дану періодизацію для висвітлення питання розвитку вищої історичної освіти.

Розглянемо також історико-педагогічну періодизацію запропоновану академіком О. В. Сухомлинською. Науковець на основі культурно-антропологічного та цивілізаційного підходів обґрунтувала періодизацію національної педагогічної думки в Україні з IX ст. й дотепер, виділивши 7 періодів: I-й (IX–XVI ст.) – педагогічна думка Княжої доби; II-й (1569 – середина XVII ст.) – педагогіка в контексті слов'янського Відродження; III-й (друга половина XVII–XVIII ст.) – педагогічна думка і школа Козацької доби; IV-й (XIX ст. – 1905) – становлення модерної педагогічної думки; V-й (1905–1920) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI-й (1920–1991) – українська педагогічна думка за радянських часів. Окремо у цьому періоді вона виділяє етапи: I (1920–1933) – етап експериментування й новаторства; II (1933–1958) – українська педагогіка як складова «російсько-радянської культури»; III (1958–1985) – українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; IV (1985–1991) – становлення сучасного етапу розвитку української думки в рамках радянського дискурсу; VII-й (1991) – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [10, 65–66]. Це найбільш визнана вітчизняними науковцями періодизація розвитку національної педагогічної думки.

Логіка нашого дослідження зумовлює звернути увагу на II, III і IV етапи VI періоду періодизації О. Сухомлинської. Науковець зазначає, що розвиток педагогічної науки в Україні в 50-ті роки ХХ ст. продовжує магістральну тенденцію започатковану у 30-ті роки – розриву з національним корінням, уніфікації, регламентації й стандартизації. Початок третього етапу (1958 – 1985 рр.) О. Сухомлинська пов'язує із «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР»

(1958 р.). Він був результатом впливу рішень XX з'їзду КПРС (1956 р.), що започаткував тимчасову лібералізацію суспільно-політичного життя радянського суспільства. IV етап розвитку педагогічної думки починається, на думку О. Сухомлинської, у 1985 р., коли в країні відбулися кардинальні зміни, що проходили під гаслами «перебудови» та «гласності» [7, 39–40].

Спробу обґрунтувати періодизацію розвитку історико-педагогічної науки як окремої ланки загального процесу розвитку національної освіти зробив науковець Нестор Гупан. Розроблена ним періодизація базується не лише на змінах в суспільному житті України у XX ст., а й з врахуванням змісту, методології та підходів до вивчення педагогічних явищ на певному етапі розвитку історико-педагогічної науки. На основі цих положень науковець виділяє в розвитку історико-педагогічної думки в Україні XX ст. такі етапи: I-й (1900–1920 рр.) – становлення історико-педагогічної думки в умовах відродження української державності; II-й (20-ті роки XX ст.) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; III-й (30-ті – перша половина 80-х років XX ст.) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки в умовах панування тоталітарної комуністичної ідеології; IV-й (друга половина 80-х – 90-ті роки XX ст.) – переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій і створення національної науки [3, 22].

В. К. Майборода розробив періодизацію розвитку вищої педагогічної освіти в Україні. У межах обраних для дослідження хронологічних рамок (1917–1985 рр.) автор умовно виділяє 3 етапи: I-й (1917–1920 рр.) – активні пошуки змісту, форм і методів будівництва нової вищої педагогічної освіти за різних форм державної влади в Україні; II-й (1921–1934 рр.) – формування та інтенсивна підготовка національних педагогічних кадрів; III-й (1935–1985 рр.) – утвердження єдиної всесоюзної системи вищої педагогічної освіти, уніфікація її змісту, форм і методів [6, 157].

На сьогодні існує і декілька періодизацій розвитку історичної освіти в Україні. Науковець О. Пометун розробила періодизацію розвитку шкільної історичної освіти в Україні в XX ст. Вона виділяє такі періоди: I-й (1900–1920 рр.) – становлення шкільної історичної освіти в умовах відродження української державності та національної школи; II-й (1920 – початок 30-х років) – викладання історії в умовах українізації суспільства і школи та переходу до комплексних програм навчання; III-й (середина 30-х – середина 50-х років) – реформування історичної освіти, уніфікація змісту і технологій навчання; IV-й (середина 50-х – середина 60-х років) – розвиток історико-методичної теорії та практики викладання історії в Україні в зв'язку з частковою демократизацією і десталінізацією суспільного життя; V-й (1966 – середина 80-х років) – розвиток системи шкільної історичної освіти в умовах наростання кризових явищ у житті суспільства; VI-й (кінець 80-х – 90-ті роки) – формування національної системи історичної освіти в Україні [9, 7–8].

С. О. Нікітчина, аналізуючи історичний шлях підготовки вчителів історії в Україні до 1991 р., визначила такі періоди: I-й (1917–1920 рр.) – реорганізація системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні після лютневої революції; II-й (1920–1932 рр.) – формування системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні, була введена перша програма з методики викладання історії; III-й (1932–1984 рр.) – становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії, перехід до реформи загальноосвітньої і професійної школи; IV-й (1985–1991 рр.) – підготовка вчителів історії в Україні в час культурно-національного відродження суверенної демократичної України [8, 42].

Історична освіта без сумніву розвивалася в однакових умовах з історичною наукою, тому варто розглянути й періодизацію розвитку історіографії історії України. Так, брати Коцури виділяють три етапи в розвитку історичної науки після 1945 р.: I-й (1920-ті – перша половина 50-х рр.), у цей період історична наука перебувала під впливом культу особи Сталіна, а історіописання було підпорядковане його праці «Історії ВКП(б). Короткий курс», що вийшла у 1938 р.; II-й (друга половина 1950-х – 80-ті рр.) – автори характеризують офіційною спробою відновлення «ленінської концепції» історичного процесу та позбавлення історії від сталінських помилок і перекручень. Також, автори зазначають, що починаючи з середини 60-х, а особливо в 70-х роках розпочинається часткова реанімація положень «Історії ВКП(б). Короткий курс», що засвідчувало поворот до неосталінізму. Сучасний період розпочинається з 1991 р., коли разом з падінням Радянського Союзу зникли політичний та ідеологічний тиск на істориків [5, 315].

Для успішної розробки періодизації важливо є виокремлення критеріїв, які б забезпечували наукову обґрунтованість такої періодизації. На думку дослідниці Лариси Березівської при складанні періодизації історико-педагогічного процесу варто враховувати такі чинники:

- суспільно-політичні зміни (зміна або забезпечення функціонування суспільної системи, політичних режимів на засадах провідних ідеологій);
- соціально-економічні (зміна економічної політики, виникнення соціальних і національних конфліктів);
- педагогічний детермінант (зміна освітньої парадигми, втіленої у відповідних законодавчо-нормативних документах, стан освіти, розвиток громадсько-педагогічної думки, педагогічної науки) [2, 46].

Ураховуючи вище зазначені критерії умовно поділяємо розвиток змісту вищої історичної освіти в Україні у 1945–1991 рр. на 4 періоди: I-період (1945–1956 рр.) – розвиток змісту вищої історичної освіти в умовах пізнього сталінізму; 1 етап (1945–1947 рр.) – викладання історії України на національній концепції, поступовий перехід до жорсткої ідеологізації та

русифікації вищої освіти. 2 етап (1947–1956 рр.) – остаточне утвердження радянської методології історії; II-період (1956 р. – середина 1967 р.) – вплив «хрущовської відлиги» на зміст вищої історичної освіти; III-період (1967–1987 р.) – зміст історичної освіти в умовах наростання системної кризи в СРСР; IV-період (1987–1991 р.) – початок позбавлення змісту історичної освіти від ідеологічних догм, повернення до національного змісту історичної освіти.

Упродовж першого етапу в розвитку вищої історичної освіти спостерігається посилення ідеологізації та русифікації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Однак, зміст історичної освіти будувався на науковій основі, студенти мали можливість використовувати підручники та наукові праці з історії України написані за схемою історії України М. Грушевського.

Другий етап розпочинається з прийняття ЦК КП(б)У постанови «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» від 29 серпня 1947 р., яка поклала край будь-яким національним версіям трактування історії, встановивши єдиний радянський (російський) погляд на історію. Еталоном історіописання стала праця Й. Сталіна «Короткий курс історії ВКП(б)», яка штучно обмежувала істориків колом питань, викладених у цій праці.

За викладанням історії у ВНЗ встановлювався нагляд партійних органів. Викладачів, які відхилялися від офіційно затвердженої версії історії, звинувачували у «буржуазному націоналізмі», проводили репресії.

У цей період утвердилася російськоцентрична схема української історії, закріплена в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954). Вона будувалася на трьох концепціях:

- концепція спільного походження. Існування єдиної древньоруської народності з якої виокремилися російський, український та білоруський народи;
- концепція прагнення до возз'єднання України з Росією. Український народ завжди прагнув возз'єднатися з «великим» російським народом тому Переяславський договір 1654 р., за яким український і російський народ об'єдналися в єдиній державі був великим благом для українців;
- концепція спільної держави. Проголошувалося, що Україна можлива лише в межах СРСР.

Другий період був започаткований XX з'їздом КПРС. За результатами з'їзду 30 червня 1956 р. була оприлюднена постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків», яка змусила переглянути плани навчально-методичної, наукової та політико-виховної роботи кафедр історії. Передовсім зазнала перегляду історія недалекого минулого: з навчальних планів, програм, підручників та посібників вилучався та всіляко критикувався внесок Й. Сталіна в історію, натомість звеличувалася діяльність та вчення В. Леніна та Комуністичної партії. Також у цей період бачимо заохочення

викладачів більш вільною творчою працею, можливістю працювати в архівах, засуджувався «догматизм і цитатництво».

Позитивами цього періоду є також відкриття кафедр історії Української РСР в університетах Києва, Харкова, Одеси, Львова (1956–1957 рр.). Велике значення мало й започаткування видання цілої низки періодичних видань з історії, найголовнішим з яких став «Український історичний журнал», що почав виходити з 1957 р.

Однак, лібералізація суспільно-політичного життя була половинчастою і неоднозначною. Концепція історичної освіти не зазнала істотних змін, влада й далі використовувала історію задля пропаганди комуністичних ідей та русифікації українців.

Третій період виводимо з прийняття постанови ЦК КПРС «Про заходи з подальшого розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві» від 14 серпня 1967 р. Постанова зобов'язала істориків замовчувати кризові явища, уникати негативних оцінок «соціалістичного будівництва» в СРСР, доводити переваги радянської системи, посилювати наступ на «буржуазну ідеологію».

У цей період тенденції у трактуванні історії України прийняли форму ще більш крайню, ніж усе, що говорилося за Сталіна. У 1970-х роках була витворена концепція, яка мала служити історичним обґрунтуванням формування «радянського народу». Активізувався процес «інтернаціоналізації», а в дійсності зросійщення. Ідеологічна заангажованість суспільних наук у вищій школі набула більш сталого характеру. Утвердилася тенденція збагачення змісту історичної освіти партійними документами.

Четвертий період розпочався у березні 1987 р. з прийняттям ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР постанови «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні», Цей документ поклав початок реформуванню вищої освіти в Україні. Хоч цей документ і був написаний у комуністичному дусі, втім чи не вперше прозвучали ідеї збагачення змісту вищої історичної освіти гуманітарним змістом. При цьому зверталася увагу не просто на суті поняття, а на «олюдненні» історії. У цей період відбулися суттєві зміни у навчальних планах історичних факультетів: було запровадження вивчення історії світової культури, замість дисципліни «науковий атеїзм» запроваджувалося вивчення історії релігії та атеїзму, був знятий курс історії КПРС. Виші отримали право самі складати навчальні плани, видавати навчально-методичну літературу з соціально-гуманітарних дисциплін.

У багатьох вишах пішли далі вказівок директивних органів, і, враховуючи зростання інтересу суспільства до національної історії, настрої студентства запровадили вивчення курсу «Історія України», вперше у 1990-1991 навчальному році цей курс почали читати у вишах Львова.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, розроблена періодизація розвитку змісту вищої історичної освіти у 1945 –

1991 рр. впорядковує та поглиблює історико-педагогічне знання та може бути корисною для подальшого вивчення історії України, історії вищої освіти, а також вивчення реформування вищої історичної освіти на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991) [Текст] / Л. Березівська // Історико-педагогічний альманах. – 2011. – № 1. – С. 44–48.
2. Бойко О. Д. Історія України : посібник / О. Д. Бойко. — К. : Видавничий центр «Академія», 2002. — 656 с.
3. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні / Н. М. Гупан. — К. : НПУ ім. М. Драгоманова, 2000. — 224 с.
4. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: А. Смолій (голова) та ін. — К. : Наукова думка, 2011. — 520 с.
5. Коцур В. П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. П. Коцур, А. П. Коцур. — Чернівці : Золоті литаври, 1999. — 519 с.
6. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985) / В. К. Майборода. — К. : Либідь, 1992. — 196 с.
7. Наточий Л. О. Сутність поняття «періодизація» щодо проблеми розвитку теорії управлінської культури керівників загальноосвітніх шкіл у вітчизняній педагогічній теорії (друга половина ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Л. О. Наточий // Вісник Глухівського державного педагогічного університету / Глухів. держ. пед. ун-т ім. Олександра Довженка. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2010. Серія: Педагогічні науки, Вип. 15. — С. 35–43.
8. Нікітчина С. О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні у 1917 – 1991 рр. : монографія / С. О. Нікітчина. — Луцьк : «Вежа», 1996. — 500 с.
9. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун. — Луганск : Изд. Восточноукраинского гос. ун-та, 1995. — 200 с.
10. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. — К. : А.П.Н., 2003. — 68 с.

РЕЗЮМЕ

Петрыкив В. Периодизация развития содержания высшего исторического образования в Украине (1945–1991 гг.).

В статье автор затрагивает проблему периодизации историко-педагогического процесса в Украине в XX в. Проанализированы наработки ученых по изучению затронутой проблемы. Выявлено отсутствие периодизации развития содержания высшего исторического образования в научной литературе. На основе системного подхода автор выделяет 4 периода в развитии содержания исторического образования в вузах Украины в 1945 – 1991 гг. Автор отмечает, что хотя каждый из периодов и имел определенные особенности, в целом содержание исторического образования в Советской Украине было идеологизированное и политизированное.

Ключевые слова: периодизация, историческое образование, ВУЗы, содержание образования, идеологизация, учебный процесс.

SUMMARY

Petrykiv V. Periodization of the development of higher historical education contents in Ukraine (1945–1991 years).

The article deals with the problem of periodization of historical and pedagogical process in Ukraine in the twentieth century. The achievements of scientists as regards to

studying the raised problem are analyzed. It is found out that there is no periodization of higher historical education contents in Ukraine in scientific literature. Based on the systematic approach the author identifies four periods in the development of historical education contents at higher educational establishments of Ukraine in 1945–1991.

The first period (1945–1956) consists of two stages. At the first stage (1945–1947) the national content elements of history are still visible, but during the second stage (1947–1956) the Russian centred scheme of the Ukrainian history becomes consolidated. The second period (1956–1967) designates temporary liberalization of public life which had a positive effect on the development of historical education contents. The third stage (1967–1987) is characterized by coming back to strict party regulation of the contents of history, increasing russification of educational process. The fourth stage (1987–1991) was set up with the adoption of documents which initiated the restructuring of higher education in the USSR. At this stage, there have been revolutionary changes on the way of settling the national contents of history education. They are the following: the course of History of the CPSU was cancelled, higher educational establishments gained the right to publish national curriculum and educational-methodical literature themselves, the Departments of History of Ukraine began to open and a number of higher educational establishments introduced the intramural course of teaching the History of Ukraine.

The author mentions that although each of the periods had some peculiarities, in general the contents of history education in Soviet Ukraine was too ideologized and politicized.

In conclusion, the author states that the given periodization might be useful for studying the history of Ukraine, history of pedagogics, and for the formulation of periodization of higher historical education development after 1991.

Key words: *periodization, historical education, higher educational establishment, contents of education, ideologization, educational process, the history of Ukraine.*